

Inhoud

De kracht van twee letters. Proloog 9

Deel 1: De oorlog voorbij (1944-1949)

Inleiding 23

1. De mooiste vrede. Toekomstplannen in oorlogstijd 27
2. De slag om de publieke opinie. Naoorlogse strijd om de media 35
3. Getroffen. Materiële schade en moeizaam herstel 56
4. Monddood. Het zwijgen van vijand en meelopers 76
5. Was samenwerking met de vijand geoorloofd? Grijs visies op het jongste verleden 94
6. Helden of branieschoppers? Beeld en zelfbeeld van het verzet 110
7. Een mond vol spijkers. Vroege reacties op vervolging, genocide en de slachtoffers daarvan 126
8. Een domino-effect? Tweede Wereldoorlog, internationalisering, dekolonisatie 145
9. Dit door de nazi's volkomen uitgezeefde milieu. De naoorlogse schemer tussen vrede en onvrede 157

Deel 2: De oorlog die bleef (1950-1960)

Inleiding 179

10. In steen en stilte. Vroege herdenkingen van de oorlog 185
11. Van de regen in de drup. De Tweede Wereldoorlog als Koude Oorlogsinstrument 203
12. Lauwe soep. Over de groeiende neiging het jongste verleden te relativiseren – en de woede daarover 222
13. Verleden in zwart, wit en grijs. Vroege beelden van de oorlog 244
14. Opwinding met mate. Beekman, Schokking en andere affaires 271

- 15. Het ontstaan van een icoon. De omwegen van Anne Frank 292
- 16. Een ongrijpbare schaduw. Vermogen en onvermogen bij de geslagenen 304
- 17. Kop op. Het jongste verleden en de mentaliteit van 'niet zeuren maar poetsen' 318

Deel 3: De oorlog die werd (1961-1980)

- Inleiding 329
- 18. De schok van het bekende. Eichmann in Nederland 337
- 19. Beeldvorming. De oorlog in het publieke domein 360
- 20. Samenloop van omstandigheden. De oorlog in woelige tijden 387
- 21. Steeds weer maar nooit meer. De oorlog als politiek principe 414
- 22. Verandering van perspectief. Van daders naar slachtoffers 446
- 23. In en rond *Het Koninkrijk*. De oorlog van Loe de Jong 470
- 24. 'Onze democratie'. Van de ene affaire naar de andere 507

Deel 4: De oorlog die duurde (1981 en later)

- Inleiding 537
- 25. Herinneringshause, herdenkingsindustrie, geschiedenispolitiek. Oorlog aan alle kanten 543
- 26. Nooit meer Auschwitz. Hoe de oorlog in het teken van de Shoah kwam te staan 571
- 27. Het verhaal van de anderen. Herinnering aan en verwerking bij achtergestelde groepen en hun nazaten 606
- 28. Gênante praktijken en onbetaalde rekeningen. De onthulling van een hypocrisie en de renaissance van het rechtsherstel 638
- 29. Gesleten emoties, nieuwe clichés en vreemde vergelijkingen. Hoe en waarom de oorlog ook uit Nederland niet verdween 661
- 30. Voorbij goed en fout? Professionele pogingen tot afstand van het heersend beeld 680

De oorlog die was. Samenvatting en epiloog 703

Noten 725

Bronnen en bibliografie 871

Register 909

De kracht van twee letters

Proloog

Het was niet de eerste keer dat een kleinigheid uitgroeide tot een gebeurtenis van nauwelijks te onderschatten belang. Het was evenmin voor het laatst. De aanleiding was de oorlog, de tweede ‘van de wereld’ welteverstaan. De oorzaak is heel wat moeilijker te benoemen. Je bent geneigd opnieuw ‘de oorlog’ te zeggen maar hoe voor de hand liggend zo’n antwoord ook lijkt, het klopt niet. De uitdrukking ‘oorlog’ verwijst namelijk naar de jaren ’40-’45 en daar had de gebeurtenis die een kleinigheid leek maar een affaire werd slechts ten dele mee van doen. Het ging om meer: actuele politiek, persoonlijke en maatschappelijke obsessie, onvermogen tot erkenning, rouw, eerlijkheid, mensbeeld, zelfbeeld, moed, angst, kortom heel het drama waarvan de geschiedenis en dan met name die van oorlogen een wirwar aan varianten toont. Een van die varianten speelt in het Nederland van de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw, een fascinerend landje in een niet minder fascinerende tijd.

Aan het eind van die fascinerende periode, op 26 oktober 1978 om precies te zijn, vervoegde zich op het – toen nog – *Rijks*instituut voor Oorlogsdocumentatie aan de Herengracht te Amsterdam een oudere bij een iets jongere man. De oudere man, 71 jaar, was advocaat. De jongere man, 64, historicus. Beiden waren joods en dus persoonlijk geraakt door het antisemitisme dat Europa in het tweede kwart van de twintigste eeuw als een epidemie had getroffen. De mededeling van de ene man aan de andere had met deze epidemie alles van doen. Dat althans meenden beiden en zo dacht, nadat de zaak in de openbaarheid was gekomen, destijds ook iedereen.

De oudere man vertelde dat hij enkele weken tevoren op een besloten bijeenkomst vernomen had dat de fractievoorzitter van de grootste regeringspartij (dit speelt tijdens het eerste kabinet-Van Agt; CDA en VVD hadden daarin zo’n krappe meerderheid dat het kabinet voortdurend wankelde) tijdens de oorlog fout was geweest. Op zich was

10 dat geen nieuws. Over cda-voorman Willem Aantjes deden dergelijke verhalen in kleine kring al jaren de ronde. Meer nog, de man had er zelf nog geen jaar eerder openlijk over gesproken.¹ Maar niemand had er aandacht aan besteed. En Loe de Jong, de historicus die het verhaal aanhoorde, wist het niet. Dat is niet vreemd. De Jong zat midden in de compositie van zijn grote werk – het meest ‘lastige’ deel daarvan, over de moord op de joden en andere ‘vijanden’ van het naziregime, was een klein half jaar tevoren verschenen, het deel over Londen was zo goed als voltooid – en had daarom nauwelijks oog en oor voor de waan van de dag. Dat zei hij natuurlijk niet, dat kon hij in zijn positie van geëngageerd historicus, betrokken lid van de PvdA en regelmatig commentator van de actualiteit ook niet zeggen. Maar zo was het wel: Loe de Jong had andere zaken aan het hoofd, historische zaken. Maar nu spitste hij toch de oren. Aantjes? De man stond uiterst goed bekend, het prototype van de betrouwbare, wat steile protestant die als zovele religieus bevlogenen sinds de jaren zestig linkse neigingen vertoonde. Daardoor was hij geen vriend van De Jong. Dat was hij nog minder omdat hij zich kort tevoren scherp had uitgelaten over de plannen van de NAVO om op Nederlandse bodem kernraketten te plaatsen. Nog in september, aldus De Jong later in een verklaring tot een bijzondere Kamercommissie, had Aantjes de indruk gewekt ‘dat hij een voorstander ervan zou zijn dat Nederland de NAVO zou verlaten wanneer de neutronenbom zou worden ingevoerd’.² Een dergelijke verklaring was De Jong een doorn in het oog. Sinds lang – en om redenen die met de Tweede Wereldoorlog alles te maken hebben – was hij een groot voorstander van de NAVO en ervan overtuigd dat slapheid in de internationale politiek tot niets dan ellende leidde. Om die reden behoorde hij tot de rechtervleugel van de PvdA en had dus minstens twee redenen om wantrouwend tegenover Aantjes te staan: de man was van ‘de verkeerde partij’ en stond kritisch ten opzichte van de NAVO. Maar fout, *in de oorlog* welteverstaan, dat was andere koek.

Nadat zijn bezoeker verdwenen was, liet Loe de Jong over Aantjes de knipsels halen die in de instituutsbibliotheek bewaard werden. Het waren er maar een paar. Daarin stond niets bijzonders. Ook bekeek hij een boek dat nog in datzelfde jaar over de man gepubliceerd was.³ Daarin stond evenmin iets wat wantrouwen wekte. Op basis van dit weinige, zo erkende hij later tot de eerder genoemde commissie, concludeerde hij dat zijn bezoeker hem een kletspraatje had verkocht.

Heel het verhaal hoeft niet nogmaals verteld te worden. Dat is al eerder gebeurd – en goed.⁴ Bovendien gaat het in dit boek niet om dit specifieke verhaal. Het gaat om de rol van de Tweede Wereldoorlog in het publieke debat in Nederland. Vandaar dat veel van wat hier wordt beschreven elders en door anderen ook al beschreven is en niet telkens uittentreuren herhaald hoeft te worden. Het moet herhaald worden voor zover nodig voor een beeld van dat debat. Vandaar ook de grote hoeveelheid feiten, citaten, opsommingen, noten, cijfers, titels en lijstjes – met een flinke omvang tot gevolg. Volledig is een en ander niet. Volledigheid is onmogelijk en geen moment nagestreefd. De enige verklaring hiervoor is overigens niet de veelomvattendheid van het thema. Een rol speelt ook het gebrek aan afstand. Door de nabijheid in de tijd zijn de mazen van de historische zeef nog te grof. Er komt nog te veel doorheen. De tijd heeft nog onvoldoende gedaan wat zij gewoonlijk doet: schiften. Dit boek wil daaraan wel een bijdrage leveren. Vandaar ook dat het zich niet tot inventarisatie beperkt en tevens een interpretatie biedt van de wijze waarop Nederland en de Nederlanders met de Tweede Wereldoorlog zijn omgegaan. In die omgang spelen de Aantjesaffaire en de periode waarin deze plaatsvond letterlijk en figuurlijk een centrale rol. Letterlijk omdat de tweede helft van de jaren zeventig het midden markeert tussen het eind van de oorlog en de jaren waarin dit boek geschreven werd – het eind van het eerste decennium van de eenentwintigste eeuw. Figuurlijk omdat de opwinding over de oorlog in diezelfde tweede helft van de jaren zeventig een hoogtepunt bereikte en de Aantjesaffaire van dat hoogtepunt de meest opmerkelijke uiting is. De reden hiervan heeft slechts ten dele met Aantjes zelf van doen. Belangrijker is dat een ontwikkeling die rond 1960 met onder meer het Eichmannproces en de uitzending van de televisieserie *De Bezetting* begonnen was – van de groeiende betekenis van de Tweede Wereldoorlog voor de actualiteit –, zich voorlopig uitgekristalliseerd had en, als je het vaag mag zeggen, ‘illustratie behoefde’. Het zijn immers niet alleen de *eigen* daden die een individu maken – of breken. Minstens zo invloedrijk is de omgeving. Dit geldt in versterkte mate als het om de meest vooraanstaande politicus van de meest vooraanstaande partij gaat.⁵ Belangrijker dan ook dan de persoon Aantjes in de naar hem genoemde affaire is het zogenoemde tijdsbestek en de rol die Loe de Jong zich daarin verworven had. Belangrijker ook is dat in diezelfde jaren zeventig in steeds grotere kring doordrong hoe misdadig de nazi’s waren geweest. De twee letters waarmee de naam van Aantjes geassocieerd werden, SS, zijn van die misdadigheid het meest sprekende symbool.

12 Zoals zo vaak speelde de factor toeval ook bij het drama dat zich rond Aantjes voltrok een belangrijke rol. De dag nadat De Jong het gerucht voor het eerst gehoord had, vernam een van zijn medewerkers uit volstrekt andere bron een vergelijkbaar verhaal. Deze bron, de Amsterdamse advocaat Henk Dolk, was van een ander gewicht dan degene die De Jong het verhaal had gedaan. Dit niet alleen omdat Dolk bij het RIOD bekendstond, maar ook omdat hij met Aantjes op school had gezeten. Zijn wetenschap werd dus geacht uit de eerste hand te komen. Hierop werd besloten een en ander toch nader te onderzoeken. Formeel was De Jong hiertoe alleen gerechtigd na toestemming van de minister waaronder het RIOD viel, Aäron (Arie) Pais van Onderwijs, maar hij meende dat diens voorkennis in dit geval niet nodig was. ‘Er zijn zo grote politieke belangen mee gemoeid,’ zei hij tot de Kamercommissie die de gebeurtenissen nadien onderzocht,

dat ik als burger eigenlijk alleen maar verantwoord handel als ik probeer erachter te komen of er inderdaad dingen gebeurd zijn van zodanige betekenis dat ze aan de regering moeten worden gemeld.⁶

Het is een even twijfelachtige als veelzeggende overweging. Twijfelachtig omdat De Jong in zijn functie van directeur van het RIOD geen gewoon burger was maar historicus in overheidsdienst en alleen in die functie een onderzoek naar de antecedenten van Aantjes of willekeurig welke andere Nederlander kon verrichten.⁷ Twijfelachtig is de overweging echter ook omdat De Jong historicus was, geen rechner of rechter, en dat politieke of eventueel juridische zaken dus niet tot zijn competentie behoorden. Maar veelzeggend is zijn gedachte eveneens. In de loop van de jaren zestig maar vooral zeventig had hij een positie verworven die ver uitsteeg boven de formele en dicht in de buurt kwam van die van, inderdaad, rechner, rechter, ja zelfs, zo zou je met enige overdrijving kunnen zeggen, ‘geweten van de natie’. De verwerving, ja het bestaan van een dergelijke positie is een belangrijk feit en zal in dit boek dan ook uitvoerig ter sprake komen.

Zoals gezegd waren het niet meer dan twee letters die de zaak op scherp stelden. Ook bij de ontdekking daarvan speelde toeval een niet geringe rol. Enkele dagen nadat de verhalen over Aantjes in kleine kring waren losgekomen, bladerde een van de medewerkers van het RIOD op verzoek van zijn baas door het archief van de *Deutsche Dienstpost in den besetzten niederländischen Gebieten*. Dat bladeren gebeurde niet toevallig. Aantjes, zoveel was bekend, had tijdens de oorlog als

postbode in Duitsland gewerkt. Daar was hij terechtgekomen in het kader van de zogenaamde *Arbeitseinsatz*, de verplichte tewerkstelling waaraan uiteindelijk meer dan een half miljoen Nederlanders onderworpen werden.⁸ Niets bijzonders dus. Elk van die vijfhonderdduizend had die tewerkstelling op zijn manier beleefd – en op zijn manier geprobeerd er het beste van te maken: de een door zich te drukken, een ander door zich koest te houden, een derde door list. Hoe had Aantjes dat gedaan? Terwijl de medewerker van het RIOD door het archief keek, viel zijn oog op de gezochte naam. Hij las dat der Präsident der Reichspostdirektion van Schwerin de Deutsche Dienstpost in Nederland liet weten dat Willem Aantjes op 12 oktober 1944 ‘zum Landsturm Nederland vom Reichsführer SS, SS Hauptamt-Amtsgruppe D, Germanische SS Sturmbann, Sonderstab Nordsee 10 nach Hamburg eingezogen worden [ist]’. Voor een leek is dit Chinees – voor specialisten, zo bleek bij nader inzien, was het evenmin duidelijk. Voor Coen Stuhldreher echter, de onderzoeker die de zin ontdekte tussen duizenden andere zinnen, en voor de leiding van het RIOD, leken de woorden helder als glas. De reden waren de letters die in die ene zin maar liefst drie keer voorkwamen: SS. Ze stonden voor het ergste van het ergste, voor moord, doodseskaders, genocide en al wat de nazitijd nog meer aan weersinwekkends had opgeleverd. ‘Ik was sprakeloos,’ herinnerde Stuhldreher zich jaren later, ‘volslagen verbijsterd... Alle mogelijkheden hadden we overwogen, maar echt niemand van ons had aan de SS gedacht.’⁹

Vanaf dat moment raakten de ontwikkelingen in een stroomversnelling. Omdat De Jong en de zijnen veronderstelden dat Aantjes lid was geweest van de Waffen-SS – wat onjuist bleek te zijn –, associeerden zij zijn persoon niet alleen met het ergste van het ergste maar ook nog met het verlies van Nederlanderschap. Eenieder die in vreemde krijgsdienst treedt, raakt immers automatisch het paspoort kwijt. Dat betekende dus dat de hoogste man van de belangrijkste Nederlandse politieke partij niet eens de nationaliteit van het eigen land bezat. Dat was niet minder dan een bom onder het politiek bestel. Daar kwam bij dat De Jong, in hart en nieren kind van de Koude Oorlog, vreesde dat Aantjes gechanteerd zou kunnen worden. Hij had als postbode immers gewerkt in een gebied dat later tot (communistisch) Oost-Duitsland behoorde. Wellicht waren de communisten van zijn verleden op de hoogte. Wellicht wisten ze van hun kennis gebruik te maken. Wellicht... Ooit had Loe de Jong een dissertatie over de zogenaamde Vijfde Colonne geschreven, over de verraders uit eigen land die het de bui-

tenlandse vijand bij een aanval gemakkelijk maakten.¹⁰ Hoewel hij een dergelijke colonne als mythe ontzenuwd had, speelde ze met betrekking tot het communisme in zijn hoofd altijd nog een rol. Vandaar dat hij meende dat actie geboden was – en snel ook. Per omgaande zocht hij contact met de regering.

14 Het onderhoud tussen enerzijds De Jong en zijn medewerkers en anderzijds de premier en zijn betrokken ministers vond meteen de volgende dag plaats, op donderdag 2 november. Hoewel premier Van Agt en de ministers Pais van Onderwijs en De Ruiter van Justitie volgens De Jong ernstig schrokken,¹¹ wilden ze het nieuws niet per omgaande aan de grote klok hangen. Bovendien hadden ze bedenkingen. Met name Pais, zelf joods, tijdens de oorlog gearresteerd, ondergedoken en zoals de meeste joden een groot deel van zijn familie kwijtgeraakt, stelde de vragen die er in de opwindning van het moment bij zo goed als iedereen bij inschoten. ‘Het kan wel eens zijn,’ zei hij,

dat men door een toevallige constellatie van omstandigheden in een ongunstig daglicht komt te staan en is dat dan terecht? In de Tweede Wereldoorlog hebben mensen vaak de meest wonderlijke capriolen moeten uithalen om überhaupt te overleven en het zou kunnen zijn, dat dat ook in het geval Aantjes had gespeeld en dat hij dan door een generatie, die dat helemaal niet zo had meegemaakt, ten onrechte werd beschuldigd.¹²

Anders gezegd, Pais weigerde meteen moord en brand te schreeuwen. De zaak, zo betoogde hij, diende nader onderzocht te worden. Aldus werd afgesproken.

De volgende dag, vrijdag 3 november van dit voor de nasleep van de Tweede Wereldoorlog zo cruciale jaar 1978, werden de gesprekken over Aantjes’ oorlogsverleden op hoog niveau voortgezet. Nu ook werd de beschuldigde zelf gehoord. Tussen hem en de medewerkers van het RIOD ontstond een patstelling: Aantjes erkende dat hij lid was geweest van de Germaanse SS maar dat dit het enige nieuws was aan de ‘onthulling’ van De Jong. Bovendien voegde hij eraan toe dat hij lid was geworden om uit Duitsland weg te komen en dat zijn lidmaatschap met overtuiging, laat staan met nazisymphathieën niets te maken had. Loe de Jong daarentegen hield vol dat Aantjes lid was geweest van de Waffen-SS en eind 1944 zelfs als bewaarder in Port Natal, een strafkamp bij Assen, had gewerkt. Aantjes ontkende het een zowel als het ander ten stelligste. Hij was juist geen lid van de Waffen-SS geworden,

hij had geweigerd en daarom was hij naar Port Natal gestuurd, niet als bewaker maar als gevangene. Uiteindelijk draaide de cruciale vraag om dit laatste feit: in welke hoedanigheid had Aantjes in Port Natal gezeten? Was het als bewaker, dan leek het erop dat De Jong gelijk had. Was het als gevangene, dan lag de zaak op z'n minst genuanceerd. Besloten werd daarom dit uit te zoeken. Onder die afspraak ging het gezelschap uiteen. 'Een formele opdracht?' zei Van Agt later tot de onderzoekscommissie. 'Nee, dat niet, maar zij [Loe de Jong c.s.] gingen met deze vraagpunten op stap en wij wisten dat zij dat zouden doen en het had onze instemming.'¹³

15

Ondertussen was er iets gebeurd wat van de stroomversnelling een waterval maakte. Dat deze verandering toch nog enkele dagen duurde, komt doordat het weekend werd: rust dus in het wereldje dat als vormgever én spreekbuis van de ongrijpbare macht die publieke opinie heet in het vervolg van de gebeurtenissen én in dit boek een sleutelpositie inneemt: de media. Ook de achtergrond hiervan zal verderop uitvoerig ter sprake komen – hier staat slechts een korte vooruitblik. In dat vervolg zal ook blijken waarom in de voor Nederland cruciale jaren zestig en zeventig zo vaak en nadrukkelijk gerefereerd werd aan de Tweede Wereldoorlog – vaker en nadrukkelijker dan in de periode daarvoor. Snel en voorlopig gezegd: dit alles speelt in een periode waarin het land in korte tijd veranderde, van een gesloten, verzuilde naar een relatief open samenleving. In die nieuwe openheid was behoefte aan houvast: moreel, institutioneel, historisch. De oorlog voorzag daarin. De Aantjesaffaire speelde dan ook op een moment dat genoemd 'doorbraakproces' voltooid en de behoefte aan een gemeenschappelijk referentiepunt ongekend sterk was. Weliswaar bereikte die ontwikkeling pas halverwege de jaren tachtig een hoogtepunt maar ten tijde van de Aantjes- en daaraan voorafgaande Mentenaffaire was zij wel al onmiskenbaar. Deze gedachte staat in zekere zin haaks op de gebruikelijke. Veelal wordt immers gesteld dat in de jaren vijftig sprake was van een gemeenschappelijk ('nationaal') oorlogsverhaal en dat een jonge, kritische generatie deze consensus eind jaren zestig, begin zeventig doorbrak. Onder het besef dat uitspraken over abstracties als 'nationaal verhaal' betrekkelijk zijn en de erkenning dat historici allerminst met één mond spreken,¹⁴ wordt hier een bijna tegenovergesteld standpunt verkondigd, namelijk dat, afgezien van in de jaren 1944-1947, in de eerste vijftien jaar na de oorlog van een in brede kring gedeeld verhaal nauwelijks sprake was, dat een dergelijk verhaal pas ontstond, ja zelfs pas

16 *kon* ontstaan in de jaren zestig en zeventig en dat het uiteindelijk in de jaren tachtig, bij de veertigjarige herdenking van het oorlogseinde, een hoogtepunt bereikte. De betekenis van het anachronistisch aandoende begrip nationaal was ondertussen wel ingrijpend veranderd – van de natie als welhaast zelfstandig handelend subject van de geschiedenis naar de natie als verzamelnaam voor een pluriform gezelschap met hetzelfde paspoort of dezelfde taal. Het is een van de redenen dat de inhoud van het oorlogsverhaal eveneens ingrijpend veranderd was en niet langer ging over een land dat zich na verkrachting had opgericht maar over een veelvormige gemeenschap die zich kon vinden in een gemeenschappelijke overtuiging: dat zoiets als destijds gebeurd was – bedoeld werd met name de Shoah – kost wat kost niet nogmaals mocht gebeuren. Ook wordt in dit boek betoogd dat de betekenis van het oorlogsbeeld van de jonge generatie in eerste instantie kleiner is geweest dan veelal, in de eerste plaats door die generatie zelf, wordt aangenomen – *in eerste instantie* want in de jaren negentig van de twintigste eeuw zou het in aangepaste vorm terugkeren en wel degelijk van enorme betekenis zijn. Voorlopig belangrijker dan haar beeld was dat de jonge generatie bijdroeg aan een perspectiefwisseling op het oorlogsgebeuren, van degenen die de strijd hadden gevoerd naar degenen die hem, zoals de jongeren zelf, hadden ondergaan. Deze perspectiefwisseling droeg op haar beurt weer bij aan genoemde verandering in het oorlogsverhaal. Zover was het halverwege de jaren zeventig nog niet want ongeveer tegelijk met het einde van het kabinet-Den Uyl en de déconfiture van Weinreb leek het oorlogsbeeld van de jongere generatie zijn beste tijd alweer gehad te hebben. Op hetzelfde moment werd het beeld van Loe de Jong in combinatie met een nieuw (slachtoffer)perspectief dominant. Aantjes was een van de velen die daarvan de gevolgen onderging.

Het was een regionale krant die de knuppel in het hoenderhok gooide. Via Loe de Jongs echtgenote was het gerucht over het oorlogsverleden van een van Nederlands meest vooraanstaande politici tot de burelen van het *Nieuwsblad van het Noorden* doorgedrongen. Om het te checken belde een medewerker van de krant De Jong zondagochtend thuis op. Deze, vermoedelijk enigszins geschrokken van het lek waarvoor hijzelf verantwoordelijk was, ontkende noch bevestigde en vroeg de journalist hem de volgende dag terug te bellen. Vervolgens zocht hij contact met Van Agt. Deze zag zich voor het blok geplaatst en besloot het overleg over de kwestie de volgende ochtend al, maandag, te hervatten. Vóór

het zover was had de krant nóg een en ander van De Jong vernomen – net genoeg voor genoemde knuppel: dat het RIOD in opdracht van de minister-president een geheim onderzoek verrichtte naar het oorlogsverleden van Willem Aantjes en dat er in dat onderzoek officiële stukken naar boven waren gekomen waaruit bleek dat hij lid was geweest van niets minder dan de Waffen-SS. Zoals het een goede krant betaamt, zocht het *Nieuwsblad* vervolgens contact met de beschuldigde. Maandagochtend rond een uur of tien – het tijdstip dat de krant zakte – bevestigde Aantjes het bericht maar voegde eraan toe dat hij geen lid van de Waffen- maar van de Germaanse SS was geweest. De redactie kon van het verschil geen brood bakken en maakte er daarom gewoon SS van: ‘Aantjes meldde zich in 1944 bij de SS’, aldus de kop die diezelfde avond in het *Nieuwsblad van het Noorden* stond en spoedig door alle nieuwsbulletins overgenomen werd. Hiermee ontstond wat door de associatie van zo’n vooraanstaand politicus met die twee letters onvermijdelijk was: een affaire.

17

Maandagochtend 6 november 1978 was het zover nog niet. Tijdens het spoedoverleg op die dag werd besloten het RIOD-rapport over Aantjes zo snel mogelijk naar de Kamer te sturen. Tegelijkertijd kondigde Loe de Jong voor die avond een persconferentie aan – Van Agt hield hem om redenen die elders in dit boek duidelijk zullen worden niet tegen. De aankondiging van de persconferentie werd om vier uur door het ANP verspreid. Precies een uur later kwam het radionieuws met het bericht van het *Nieuwsblad van het Noorden*. Daarmee begreep eenieder wat het onderwerp van De Jongs persconferentie zou zijn. Massaal trokken de journalisten richting Nieuwspoort.

De persconferentie van Loe de Jong op die maandagavond zouden velen zich nog lang heugen. Geflankeerd door zijn medewerker A.J. van der Leeuw vertelde de ‘Geschiedschrijver des Rijks’, streng en gedragen, wat iedereen op dat moment in grote lijn al wist: dat niemand minder dan Willem Aantjes fout was geweest in de oorlog, niet zo’n beetje maar vreselijk fout: SS. Erger nog, door zijn verzwegen lidmaatschap van dat weerzinwekkende gezelschap was deze volksvertegenwoordiger en politiek leider van de grootste regeringsfractie – De Jong beklemtoonde zowel het een als het ander – geen Nederlander. En alsof dit alles nog niet erg genoeg was, had hij ook nog in Kamp Natal gezeten. Er was geen enkele reden te veronderstellen, zo voegde De Jong eraan toe, dat dit in de rol van gevangene was geweest.

Het sloeg in als een bom. Kranten, bladen, televisie- en radiostations zouden de volgende dag en ook nog vele dagen daarna bol staan

van hetzelfde. Hoewel daarbij heel wat details genoemd, bediscussieerd, gerelativeerd en beklemtoond werden, draaide de berichtgeving voortdurend om hetzelfde: fout, SS, geen Nederlander, kampbewaarder en (maar daarover later meer)¹⁵ verzwijging. Aantjes had onder dit bombardement van beschuldigingen en verwijten maar één keus: aftreden. Dat deed hij dan ook, de volgende dag al. Dat hij de beschuldigingen van De Jong tegelijkertijd nuanceerde en ontkrachtte, deed op dat moment nauwelijks ter zake. Is dat al opmerkelijk, opmerkelijker nog is dat het imago van Aantjes ook niet veranderde nadat gebleken was dat De Jong het grotendeels bij het verkeerde eind had gehad en zich bovendien een rol had toegemeten die alle perken te buiten ging. Daarmee had in een van de oudste en, naar men in binnen- en buitenland veronderstelde, krachtigste rechtsstaten ter wereld een proces plaatsgevonden dat niet paste: dat slechts een beschuldiging voldoende was om de beschuldigde schuldig of, wat misschien nog ernstiger is, maatschappelijk dood te verklaren. Want dit laatste gebeurde. Nooit meer zou Willem Aantjes herstellen van de hem toegebrachte klap, zij het dat daartoe tientallen jaren later wel zoiets als een poging werd gewaagd.¹⁶ Tot leedvermaak van velen bracht 's lands gewezen politicus nummer 1 het in de rest van zijn beroepsmatige leven niet verder dan voorzitter van de Kampeerraad. Voor een man die ooit zo'n hoge politieke positie had bekleed, klonk het als de grootst mogelijke vernedering. Aldus groeiden publieke en politieke domheid aan de ene en geschiedkundig geblunder aan de andere kant niet alleen uit tot een persoonlijk drama maar ook tot een gebeurtenis van nauwelijks te onderschatten betekenis. De afschrijving van Aantjes, plus de wijze waarop dat gebeurde raken het onderwerp van dit boek dan ook in zijn kern: anno 1978 heerste er in Nederland een stemming die de combinatie van de naam van een vooraanstaand politicus met de letters SS onvermijdelijk tot een affaire maakte, een stemming ook die elke nuance uit het oog deed verliezen en die een historicus de gelegenheid gaf zich, al was het maar even, het hoogste gezag toe te eigenen. Illustratief voor deze stemming zijn de ontelbare commentaren en brieven die naar aanleiding van de onthullingen over Aantjes' oorlogsverleden in de media verschenen – en ter gelegenheid van de publicatie van een rapport over de kwestie, een Kamerdebat en de pogingen de man opnieuw aan het werk te krijgen naderhand nogmaals verschenen. Ze zijn veelal samen te vatten in één woord: fout! Maar bij dit woord bleef het niet. Erbovenop kwam de suggestie die van dit begrip uitging. In de loop van de jaren zestig, zeventig en later, met als internationaal sym-

bool de Amerikaanse televisieserie *Holocaust*, kwamen de oorlogsgebeurtenissen meer en meer in het licht van de Shoah te staan en kleefde aan eenieder die fout was geweest de verdenking van betrokkenheid bij het ergste van het ergste. Het gaf 'de oorlog' een zo mogelijk nog krachtiger lading dan hij tot dan toe had gehad. Ook deze weerklonk in de Aantjesaffaire en maakte deze tot een hoogtepunt in de nasleep van de Tweede Wereldoorlog.

Onderzoek naar beeldvorming, om dat begrip als verzamelterm voor de omgang met het verleden te gebruiken, houdt zich op het meest abstracte niveau bezig met zaken als collectief geheugen en publieke opinie of, algemener gesteld, met de verzameling van meningen zoals uitgedrukt in media, politiek, peilingen, afzonderlijke publicaties, interviews en publieksreacties. De problemen bij de bestudering hiervan liggen voor de hand – en worden in talloze studies ook uitvoerig besproken.¹⁷ De conclusie is veelal dat publieke opinie (en collectief geheugen) dermate onmogelijke onderwerpen zijn dat het verstandiger is ze te mijden. Binnen een democratie leven immers tal van opinies c.q. gemeenschappelijke herinneringen. Ze worden uitgedragen door individuele personen, maatschappelijke groeperingen, generaties, politieke partijen en vooral media. Sommige van die opinies kunnen op een bepaald moment dominant zijn, andere zijn ondergeschikt maar veelal vormen ze zo'n wirwar dat orde scheppen welhaast ondoenlijk is. Toch is dat precies wat hier wordt geprobeerd. Uitgangspunt daarbij is dat het zinloos is van – bepaald lidwoord – *de* publieke opinie of *het* collectief geheugen te spreken. Naar het woord van een inzichtrijk Amerikaans wetenschapper zijn dergelijke grootheden als rook of mist: goed waarneembaar op afstand maar verdwijnend naarmate je dichterbij komt.¹⁸ Beter is het daarom je te concentreren op afzonderlijke delen – en wel onder de impliciete hoewel onmogelijk hard te maken veronderstelling dat die delen tezamen en in afwisseling een redelijk beeld van het geheel laten zien. Dit verklaart ook de grote aandacht in dit boek voor exemplarische, liefst individuele gevallen want, zoals Alexander Pope in het inleidend motto zegt: 'the proper study of mankind is man'. De reden voor een dergelijke aandacht is tevens het resultaat van een geschiedkundig uitgangspunt: dat het verhaal mijns inziens het beste middel is om een per definitie complexe werkelijkheid te benaderen. 'Don't tell but show' luidt dan ook het motto van de discipline die mij met de geschiedschrijving het meest aan het hart ligt, de journalistiek.

20 Centraal in dit boek staat de overtuiging dat in de Nederlandse geschiedenis nauwelijks een onderwerp te bedenken is waarover zo langdurig een zo grote eensgezindheid heeft bestaan als over de oorlog – en dat terwijl over details voortdurend gekibbeld werd. Neem alleen al het feit dat de gebeurtenissen uit de jaren 1940-1945 decennialang eenvoudigweg zo genoemd werden – ‘de oorlog’ – en dat eenieder ook meteen begreep wat daarmee bedoeld werd. Het is een eensgezindheid die over bijvoorbeeld die andere grote oorlog der Nederlanden, de Tachtigjarige, nooit bestaan heeft en ook nooit heeft kunnen bestaan: katholieken, protestanten en voorstanders van de ware vrijheid hebben over de strijd tegen de Spanjaarden immers altijd principieel van mening verschild. Dat een dergelijk *principieel* meningsverschil over de oorlog niet bestond, werd zelden zo duidelijk als tijdens de Aantjesaffaire. Want al kreeg de man in en vanuit eigen kring veel steun,¹⁹ publicitair had die steun weinig betekenis en het maatschappelijk effect ervan was gering. Precies dit illustreert op prachtige wijze de werking van het fenomeen dat door een van de eerste moderne commentatoren ervan ‘een almachtig gerechtshof’ is genoemd, ‘een onzichtbare macht die zonder geldelijke middelen, bureaucratie of leger voor stad, hof en zelfs koninklijk paleis wetten uitvaardigt’.²⁰ Bedoeld natuurlijk is, opnieuw, de publieke opinie. In het geval van Aantjes, zoals in tal van eerdere en latere zaken, vertegenwoordigde zij het maatschappelijk systeem dat tijdens de Tweede Wereldoorlog op extreme wijze geschonden was en sindsdien een welhaast sacrosancte betekenis had gekregen, ‘onze democratie’. Aantjes zou dit systeem met voeten getreden hebben. Het was voor een man in zijn positie onaanvaardbaar en onvergeeflijk.

Deel I

De oorlog voorbij

(1945-1949)

Inleiding

Sinds lang is het de gewoonte de eerste naoorlogse jaren in termen van bevrijding, vernieuwing en herstel te beschrijven – met de klemtoon op het laatste.¹ Bevrijding ligt voor de hand. De Duitse nederlaag is de reden dat in mei '45 een nieuw tijdperk begon. Een uitbarsting van vreugde was het gevolg. Maar spoedig volgde de onvermijdelijke vraag: hoe verder? Quo vadis, Nederland? schreef de enige Indonesiër die al voor de oorlog in het parlement had gezeten, Roestam Effendi. Omdat hij naast overtuigd voorvechter van Indonesische zelfstandigheid ook communist was, laten zijn gedachten zich eenvoudig raden. Dat ligt anders met de identiek getitelde boekjes die ondernemer F.M. Beukers en christensocialist Daan van der Zee op hetzelfde moment publiceerden. Wat nu? is de titel van beider geschriften. Maar de ondertitel verschilt. De ene luidt: Enkele beschouwingen omtrent de toekomstige taak van regeering en politieke partijen. De andere: Een ernstig woord tot de mannen en vrouwen van Nederland. Zoals deze waren er in de eerste maanden na de bevrijding talloze geschriften, de meeste met iets minder directe titels. Op de vraag naar de toekomst werden daarin grosso modo twee antwoorden gegeven – terecht daarom dat twee navenante begrippen de geschiedschrijving domineren. De meer bevlogen, geëngageerde en anderszins ideeënrijke figuren waren van mening dat het roer radicaal om moest en bepleitten vernieuwing. 1001 voorstellen daartoe deden de ronde. Vooral in het Zuiden van het land leken dergelijke ideeën eind '44, begin '45 schijn van kans te maken. Toch liepen de pogingen om minstens twee redenen stuk. Een daarvan is dat er simpelweg te veel, te verschillende en te tegenstrijdige ideeën over vernieuwing leefden. Met name de polen van het politieke spectrum (Wilhelmina, Militair Gezag en rechts verzet aan de ene, sociaaldemocraten, communisten en links verzet aan de andere kant) waren het radicaal met elkaar oneens. Juist daardoor kon een gematigde en in zijn doelstellingen vage vernieuwingsbeweging als de Nederlandse Volksbeweging het voortouw nemen. Lang duurde haar succes niet. De voordelige positie van buitenstaander bleek spoedig

een nadeel en de NVB verdween even snel als zij gekomen was.

De andere reden voor de mislukte vernieuwing is tevens het tweede antwoord op de vraag naar de gewenste toekomst: dat een vermoedelijk overgrote meerderheid van de bevolking niets anders wenste dan terugkeer naar een situatie waarin je weer 'gewoon' – wat dat ook mocht zijn – kon leven. Herstel dus. Zoals ook uit enquêtes blijkt had het verlangen hiernaar op z'n laatst een jaar na de bevrijding de overhand.² Vandaar de uitslag van de eerste naoorlogse verkiezingen, mei 1946. Vooroorlogse politieke verhoudingen keerden daardoor zo goed als terug. Er was slechts één verschil: de winst van de communisten. Die bleek van korte duur.

24 Eenmaal besloten dat herstel vooropstond, zo mag je de volgende fase in de geschiedenis van de eerste naoorlogse jaren interpreteren, ging men nijver aan het werk. Jaren van 'tucht en ascese' volgden. En ziedaar, de inzet wierp vrucht af. 'Aan het einde van de jaren veertig ontstond de eerste ruimte. Vooralsnog vooral materieel, zo lijkt het, het eerste beetje welvaart gloorde.'³ Maar het beetje werd meer – en meer, met als gevolg dat het, terugkijkend, lijkt alsof kort na de oorlog al de basis werd gelegd van de welvaart waarvan in de jaren zestig en daarna de vruchten werden geplukt.

Het is om meerdere redenen een aantrekkelijk beeld: er is voldoende materiaal om het te ondersteunen, het vertoont consistentie én, misschien nog wel het belangrijkste, het wijst vooruit naar een toekomst die ontegenzeggelijk kwam. Toch zou precies deze vooruitwijzing tevens de grootste zwakte van het beeld kunnen zijn. Het is een bekend en welhaast onvermijdelijk probleem van de geschiedschrijving: dat het verleden geplaatst wordt in de schaduw van de toekomst. Dat gevaar is des te groter als, zoals in dit geval, invloedrijke groepen uit politiek en samenleving uit de beschreven periode het later door de historici waargenomen beeld ondersteunen, wat in dit geval wil zeggen: eveneens toekomstgericht dachten dan wel weinig geduld hadden met de moeizaamheden van het moment. Vanuit een 'elitair' perspectief is het beeld van Nederland na 1945 als een land dat met tucht en ascese aan de toekomst werkte dan ook zeker juist. Maar je hoeft het perspectief maar een beetje te draaien en het panorama verandert. Zo ook in dit geval. Bezien vanuit andere groepen dan de in politiek en samenleving dominante oogt Nederland in het eerste decennium na 1945 anders en dat wil vooral zeggen: slechter, somberder, lethargischer. Die somberheid is evident waar het de op een of andere manier door de oorlog zwaar geraakte groepen betreft: verzet, dwangarbeiders, collaborateurs, joden, politieke gevangenen en de velen die door de oorlog, materieel of immaterieel, 'alles' kwijt waren geraakt. Allen bijeen vormden zij een groep van – geschat – zo'n 10 tot 15 procent van de bevolking.⁴ Hoewel een meerderheid van hen, zo lijkt het, al

het mogelijke deed er het beste van te maken, was dat vaak te veel gevraagd. Woede, stilte, bitterheid, verwijten en verdriet waren het gevolg. Is dit nog eenvoudig te begrijpen, opmerkelijk is dat sombere gevoelens ook degenen lijken te beheersen die door de oorlog minder zwaar getroffen waren, 'de Nederlandse bevolking'. Daarvoor zijn een aantal redenen. De vermoedelijk belangrijkste is dat het alom verlangde herstelproces moeizamer verliep dan verwacht. Onvrede was het gevolg. Een andere reden is dat de ellende van de ene spoedig plaatsmaakte voor de dreiging van een volgende oorlog – met hierbij een herleving van angsten die nog vers in het geheugen zaten. Het is bij nader inzien eenvoudig te beweren dat die angsten overdreven werden en dat zo'n volgende oorlog nooit een serieus gevaar heeft gevormd. Zo ervoer men het echter niet. Hier komt bij, reden nummer drie voor de alomtegenwoordige somberheid, dat velen⁵ nogal in de ban waren van cultuurpessimistische ideeën. Die fascinatie dateert van vóór de oorlog en is te herleiden tot de grote veranderingen die de westerse samenleving vanaf het eind van de negentiende, begin twintigste eeuw doormaakte. Men had het moeilijk met deze veranderingen en verzweeg dat niet. Tot slot – reden nummer vier – liet de oorlog een erfenis na die onmiskenbaar problematisch was.

25

Anders gezegd, hoewel bevrijding, vernieuwing en herstel met de daarbij behorende mentaliteiten de belangrijkste polen van de geschiedenis in de eerste naoorlogse jaren vormen, is het de vraag of er ten gevolge van teleurstelling (hfst. 1) en moeizaam herstel (hfst. 3) tussen die polen niet gedurende lange tijd een schemergebied heeft gelegen dat minstens zoveel aandacht verdient: de onvrede die was gebleven nadat de vrede was gekomen. In ieder geval is het deze onvrede die in het eerste deel van dit boek met betrekking tot de belangrijkste instanties, groeperingen en gebeurtenissen wordt onderzocht: de media (hfst. 2), Londen (hfst. 1), het verzet (hfst. 6), slachtoffers (hfst. 7), politieke delinquenten (hfst. 4) en degenen die met Nederlands-Indië van doen hadden (hfst. 8). Die onvrede verklaart ook waarom spoedig na het verdwijnen van de bevrijdingseuforie van de oorlog een beeld ontstond dat op cruciale punten afwijkt van het zogenoemde 'nationaal verhaal' (hfst. 5). Terwijl dit verhaal eens per jaar door vertegenwoordigers van de staat en in enkele publicaties waaronder schoolboeken herhaald werd, vertroebelde, stakte en versplinterde het in den lande vertelde, alledaagse oorlogsverhaal. In plaats van één groot kwam een complex samenstel van kleine verhalen. Deze waren niet luid en duidelijk maar aarzelend en stil, niet zwart-wit maar, om dat woord nog maar eens te gebruiken, 'grijs'.⁶